

не только речь, но и процессы, связанные с формированием речи в сознании человека, которая является ее начальной точкой.

Материалы, представленные в статье, и представленные результаты могут иметь особое значение для фонетических исследований.

THE SEGMENTATION PROCESS AND THE SPEECH MECHANISM

Rzayeva Zumrud Elyar

Summary

The article analyzes the segmentation process and the speech mechanism in a consistent manner.

The cognitive explanation of the formation of speech and speech segmentation determines the scientific novelty of the article and the relevance of the topic chosen for the study. During this scientific research descriptive method is used. The main objective of this study is to clarify the steps of the process and explain in a scientific manner, to analyze the main means and process of segmentation and super-segment units observed in the language over the time of segmentation.

From the study conducted in this article, it is concluded that the mechanism of speech is not only speech, but also the processes associated with the formation of speech in the human mind, which is its starting point. The materials and results presented in the article may be of particular importance for phonetic research.

Rəyçi: dosent Mehdi Rəhimov

*Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 16 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 18 fevral 2021-ci il*

UOT:81.

POEZİYADA ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN, ŞİVƏ TRANSKRİPSİYASININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Salahova Yeganə Həsən qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Yegane.gdu@gmail.com

Xülasə: Poeziyada ədəbi tələffüzün, şivə transkripsiyasından istifadə mühüm poetik mahiyyət kəsb edən göstəricilərdəndir. Ədəbi dilin şivə transkripsiyasından hər hansı bir söz sənətkarı istifadə etməklə poeziya dilini xalq danışq dilinə daha da yaxınlaşdırır, poeziya dili olduğu sadə, adi görünür və bu sadəlik, adilikdə bədii həqiqətlər təbii görünür, dərin poetik səmimiyyət oxucunu valeh edir və şeir mətni oxucunun yaddaşına asanlıqla həkk olunur. Ədəbi tələffüzün, şivə transkripsiyası bəzi söz sənətkarlarının bədii üslubunda az, bəzilərində isə intensiv bir şəkildə müşahidə olunur ki, bu da şeir mətninin birbaşa bədii strukturu, linqvistik tərkibi ilə əlaqədardır, söz sənətkarının çoxlu ünsiyyət dilinə münasibətindən irəli gəlir. Dilin üslubi laylarına fəal və yaradıcı yanaşma söz sənətkarının professionallığını nümayiş etdirən amillərdəndir və dil faktlarını ədəbi tələffüzün transkripsiyası baxımından nəzərdən keçirməklə, məqalədə belə bir fikir sübuta yetirilir ki, gerçəkliyin bədii keyfiyyətlərlə aşılınması, poetik intonasianın ideya-bədii istiqaməti, onların bədii qayə ilə bağlılığı xalqı deyim qaydalarına söykənir.

Açar sözlər: ədəbi dil, şivə, transkripsiya, poeziya

Keywords: literary language, dialect, transcription, poetry

Ключевые слова: литературный язык, диалект, транскрипция, поэзия

Annotasiya. Şeir dilində ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından istifadə poetik örnəklərin emosional obrazlılığı, ahənginə görə ritmi qafiyə-heca sistemi ilə bağlıdır və bunlar öz mənbəyini xalq danışığı dilindən alır. Məqalədə bütün bu məsələlər saf-çürük edilir.

Aktuallıq. Bəzi söz sənətkarlarının yaradıcılığında ədəbi dilin şivə tələffüzünün transkripsiyası şeir mətninin təşkilində mühüm amil kimi özünü göstərir və onların sürəkli şəkildə, həm estetik zəmində işlədilməsi poetik kateqoriya səviyyəsində başa düşülməlidir. Canlı xalq danışığı dilinin dadını-tamını, şirəsini poeziya dilinə hopdurmaq söz sənətkarından böyük yaradıcılıq məharəti tələb edir. Yaradıcı şəxsiyyətin təsvir-tərənnüm predmeti sözün üslubi rəngində öz real təzahürünü tapır ki, belə məqamlarda şivə transkripsiyası da böyük önəm daşıyır və lirik ovqatın güclənməsinə yönəldilən bu nitq göstəricilərin poeziya dilində linqvistik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi kifayət qədər aktuallıq kəsb edir.

Giriş. Azərbaycan poeziya dilində ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından istifadəyə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür və bunlar söz sənətkarlarımızın dilimizə yaradıcı yanaşan vərdişlərindən irəli gəlir. Mühüm bir dil faktoru kimi şeir mətnlərində şivə transkripsiyasından yararlanma, məqsədyönlü şəkildə faydalanma əksər şairlərimizin yaradıcılığında müşahidə olunur. Şivə transkripsiyası ilə verilən şeir mətnləri "... tərəvətliliyi ilə seçilir. Sözdən məqsədyönlü faydalanma səhmi, vəzn, qafiyə və ritm tələblərinə uyarlığı özünü açıq-aşkar hiss etdirir. Hiss olunur ki, sözün bu cür bədii həyatı poetik situasiyadan irəli gəlir, şivə tələffüzünün transkripsiyası bədii sözün taleyidir, poetik dil faktıdır" (1, 170).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin həm şərq, həm şimal, həm də keçid şivələrində mənsəbiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən ismin çıxışlıq halındakı **-dan, -dən** şəkilçisi **-nan, -nən** şəkillərində tələffüz edilir: **saçından – saçınnan, özündən – özünən, yerindən – yerinnən** və s. (2, 18).

M.Hüseynova da göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə **-dan²** çıxışlıq hal şəkilçisi sonu **"m", "n"** sonor samitləri ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə **-nan²** formasında tələffüz edilir. Deməli, şəkilçi morfemin dəyişməsi bədii mətnə bədii-estetik qavrayış forması kimi gerçəkləşir. Bununla o, poetik ünsiyyət faktına çevrilir (3, 46; 4, 138).

Daha çox bəzi morfoloji göstəricilər vasitəsilə təzahür edən şivə tələffüzünün transkripsiyası canlı danışığı elementlərindən intişar tapır:

*İlləri illərə cala, qarışmur,
Necə ki, xeyir-şər mağarinnan.
Hər şeylə barışan nənə barışmur,
Bir sənin saçının ağarmağinnan* (5, 20).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olan **-lar, -lər** cəm şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdə 8-dən çox variantı mövcuddur. Bu variantlardan şeir dilində daha çox **-dar, -dər, -nar, -nər** şəkilçilərindən istifadə olunur:

*Gözdərin sevdə bulağı,
Əl tutub içə bilmirəm.
Ürəyin behişt yaylağı,
Daşınb köçə bilmirəm* (5, 98).

-lar, -lər cəm şəkilçisi sonu sonor **"n"** samiti ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə **-nar, -nər** formasında tələffüz edilir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir:

*Mahirə tək alışannar,
Xiffətini daşıyannar,
Şövqün ilə yaşayannar,
Görməz zülmət, cavanlığım* (5, 109).

Göründüyü kimi, şivə transkripsiyası ilə verilən sözlər şeir mətnində ahəngdarlığın, ritmikliyin təminatçısı rolunda çıxış edir, şeir dilində üslubi-semantik nizamı korlanır, olduqca təbii görünür. Linqvistika mütəxəssisləri də dönə-dönə vurğulayırlar ki, poeziyada orfoqrafik normaya sərbəst münasibət daha çox canlı danışığı dilinin deyiliş tərzinə söykənir

(6, 157). “Elə orfoqrafik əyintilər var ki, poeziya dilində yol verilə bilər” (7, 23). Poetexnik məcburiyyət üzündən sabitləşmiş orfoqrafik normadan kənaraçıxma o qədər də qeyri-adi hal sayılmır (6, 156).

Şeir dilində *ilə* qoşmasının ədəbi dil variantı ilə bərabər *-nan*, *-nən*, *-ynan*, *-ynən* tələffüz variantından da intensiv bir şəkildə istifadə olunur:

Doqquzlar başına çıxan yüz idi,

Uşaqnan, böyüknən mehrbaz idi.

Onda ki, şenliyin kefi saz idi,

Qoca da, cavan da şən yaşayırdı (9, 55).

A.Vəliyev göstərir ki, keçid şivələrində əksər hallarda *ilə* qoşması müəyyən kombinator fonetik hadisəyə məruz qalmaqla, özündən əvvəlki sözün ahənginə uyğunlaşır və *-nan//nən//ynan//ynən* şəklini qəbul edir. Həmin qoşmanın qovuşduğu söz isə adlıq halda işlənir (2, 70).

M.Şirəliyev *-nan*, *-nən* şəkilçisinin funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, Azərbaycan dili dialektlərində bu şəkilçi *-la*, *-lə-nin* daşdığı qrammatik funksiyanı yerinə yetirir (10, 62). A.Axundovun fikrincə, *-nan*, *-nən* şəkilçisi Azərbaycan dili dialektlərində birgəlik halın formasını yaradır ki, birgəlik, müstəqim obyekt, vasitə-alət, hərəkət üsulu, yer və zaman qrammatik mənalərini bildirir (11, 422).

“Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində dəyişikliyə uğramayan və eyni şəkli əlamətlə ifadə olunan (*-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə*) feilin sadə arzu şəkli keçid şivələrində də ayrıca fonetik variantlara malik olmur. Burada fərqli xüsusiyyətlər yalnız şəxs şəkilçilərində nəzərə çarpır. Qonşu dialekt qruplarının təsiri isə həmin şəklın mürəkkəbində özünü təzahür etdirir. Arzu şəklının hekayəsindəki *idi* sözündə törənin fonetik dəyişiklik (səs düşümü və qaqalılaşma hadisələri) əsasən şərq və qərb qruparında olduğu kimidir. Burada istər təsdiq və istərsə inkar feillərin təsrifində yalnız bir variantlı *-ey* (*-yey*) şəkilçisindən istifadə olunur” (2, 53).

Poeziyada bəzi hallarda feilin arzu şəklində olan sözləri gələydim, *oxuyaydım*, *böləydim*, *biləydim* əvəzinə şivə transkripsiyasına uyğun olaraq *gələydim*, *oxuyeydim*, *böleydim*, *bileydim* şəkillərində işlədilir ki, bu da şübhəsiz, şeir mətninin poetexnik tələblərindən doğur. Məs.:

Əzəl gündən işi belə bileydim,

Gücüm çatmaz aya, ilə böleydim,

Əcəlimi yarı bölə bileydim,

Bu dərdimi tən böleydim, ay ana (9, 62).

Klassik Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, müasir şeir dilində də semantik kondensasiya hadisəsinə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür və bu hadisə də ədəbi dilin şivə transkripsiyasına xidmət göstərir. “Semantik kondensasiya da şeir dilində zahiri cəhətlərinə aludəçilikdən daha çox daxili məzmununda üslubi zənginliyə xidmət edir. Semantik kondensasiya anlayışı yığcamlaşma, ixtisar və əlavə etmə hadisələrini əhatə edir. Eyni məna qalmaqla sözdə morfemlərin miqdarca azalması söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə keçməsi və s. fikri mükəmməl bədii formalarla əks etdirmə prinsipinə söykənir” (1, 171). Müşahidələrimiz göstərir ki, söz sənətkarlarımızdan bəziləri ədəbi dil norması olan *gətirdi* feilinin yerinə *gətdi*, *qoxuyur* feilinin əvəzinə *qoxur*, *unuda bilmirəm* söz və söz birləşməsinin əvəzinə *unudammıram* şəkillərindən istifadə edir ki, bütün bunlar özlərində semantik kondensasiyanı, yəni sözlərin yığcamlaşması hadisəsini ehtiva etdirir. Bunları aşağıdakı şeir mətnlərində aydın şəkildə görmək mümkündür:

Hər dəfə başım dizinin üstə,

Çəkərdi, saçımı oxşardı anam.

Bir onu, bir də ki, qulac saçları

Dəyən nəfəsini unudammıram (5, 91).

*O sən getdiyin yolların,
Dönər, başına **dolannam**.
Kəsəyinə qurban olar,
Öpər, daşına **dolannam** (5, 90).*

Bəzi söz sənətkarlarımızın şeir mətnlərində söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə keçməsi hadisəsi daha çox müşahidə olunur. Məsələn, Mahirə Nağıqızı “Elegiya” adlı şeirinin bir bəndində **bacara bilmədi** söz birləşməsinə ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq **bacarammadı** formasında işlədərək poetik formanı mükəmməl bir şəkllə salmış və eyni zamanda mətnin məzmunundakı inkarlıq çalarını da semantik kondensasiya vasitəsilə reallaşdırmışdır:

*Kimiydi bilməyən nələr çəkirsən,
Tək sən yaşamadın çəkilən dağı.
Neyniyim, atan da **bacarammadı**
Ata ürəyinnən ana olmağı (5, 126).*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şeir mətnindəki **bacarammadı** feili **bacara bilmədi** söz birləşməsinin semantik kondensasiya şəklidir. Feilin bacarıq şəklinin şivələrdəki funksiyasından bəhs edən A.Vəliyev göstərir ki, keçid şivələrində **bilmək** feili modallıq vəzifəsində çıxış etməklə, feilin bacarıq şəklini əmələ gətirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Bu feil həmin vəzifədə feillər başqa şəkil və zaman şəkilçilərini də qəbul edə bilər. Qonşu dialekt qruplarında olduğu kimi, burada da bacarıq şəklinin təsdiqində (ayrı-ayrı şəkil, zaman və şəxslərə aid fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmasa) diqqətəsayan fərqli cəhətlər müşahidə edilmir. Lakin inkar feillərdə digər dialekt və şivələrdə özünü təzahür etdirən -**amma**, -**ammə** ünsürləri iştirak edir. Bunlar əsas feilə əlavə olunan inkar şəkilçisinin (-ma, -mə) **bilmək** feilinə nüfuz etməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onu da qeyd etməliyik ki, keçid şivələrində ədəbi dilə doğru yaxınlaşma meyli daha qüvvətli olduğundan bacarıq şəklinin işlədilməsində paralelizmə cəhd özünü göstərir. Məsələn: **bilə bilmədim//biləmmədim, ala bilmədim//alammadım, bacara bilmədim//bacarammadım** və s. Misallardan da göründüyü kimi, feilin həmin şəklində **bilmək** feili müstəqil halda da istifadə edilir (2, 59-60).

Azərbaycan ədəbi dilində çıxış edən -lıq, -liq, -luk, -lük şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə tam və yarımcıq assimilyasiya hadisəsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalır ki, onlardan biri də -dıq, -diq, -duk, -dük formalarıdır: **başlıq//başdıq, şadlıq//şaddıq, döşlük//döşdük, dostluq//dosduq** və s. Poeziyada bu morfoloji göstəricilər həm orfoqrafik, həm də şivə tələffüzünə uyğun işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya normalarına söz işlətmə orfoepik normalarla müqayisədə çoxluq təşkil edir. bu da ayrı-ayrı söz sənətkarlarının poetik ovqatlarının özünəməxsusluqlarından irəli gəlir və aşağıdakı şeir mətni dediklərimizə əyani sübut ola bilər:

*Mahirə istər güləsən,
Şaddığın dadın biləsən.
Bəlkə bir azca gələsən,
Kərəmə, könlüm, kərəmə (5, 128).*

Metod. Məqalədə qarşılaşdırma metodu tətbiq edilmişdir.

Nəticə. Poeziya dilində şivə transkripsiyası ilə verilən hər bir linqvistik vahid ritmi, intonasiyanı, rəvanlığı, axınlığı, emosionallığı və ekspressivliyi təmin edən mühüm vasitə kimi çıxış edir, fonetik və fonematik hadisələr şeirin strukturunda onun mükəmməl əlamətlərinə çevrilirlər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 312 s.
2. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı, ADU nəşri, 1975, 114 s.

3. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyaz mahalı üzrə). Bakı, ADPU nəşri, 2018, 424 s.
4. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, Yazıçı, 1988, 273 s.
5. Nağıqızı M. Ruhuna beşiksə, tanı, vətəndir. Bakı, 2017, 328 s.
6. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 434 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I cild. Bakı, 1976, 156 s.
8. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi II cild. Bakı, 1987, 293 s.
9. İsgəndərzadə M. Bu ocağın odu sönməz. Bakı, Yazıçı, 1983, 166 s.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərb SSR SA nəşriyyatı, 1962, 421 s.
11. Axundov A. Dil və ədəbiyyat I cild. Bakı, Gənclik, 2003, 438 s.

LINGUISTIC ANALYSIS OF LITERARY PRONUNCIATION AND SHIVA TRANSCRIPTION IN POETRY

Salahova Yeqana Hasan qızı

Summary

The use of literary pronunciation and dialect transcription in poetry is one of the important poetic indicators. Using a dialect transcription of a literary language, any word artist brings the language of poetry closer to the vernacular, the language of poetry seems simple, ordinary, and this simplicity, natural artistic truths seem natural, deep poetic sincerity fascinates the reader and the text of the poem is easily engraved in the reader's memory. are. Literary pronunciation and dialect transcription are less observed in the artistic style of some word artists, and more intensively in others, which is directly related to the artistic structure, linguistic composition of the text of the poem, due to the artist's attitude to many languages. An active and creative approach to the stylistic layers of language is one of the factors demonstrating the professionalism of the word artist, and considering the facts of language in terms of transcription of literary pronunciation, the article proves that the inculcation of reality with artistic qualities, ideological and artistic direction of poetic intonation based on the rules.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ И ШИВСКАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ В ПОЭЗИИ

Салахова Йегана Гасан гызы

Резюме

Использование литературного произношения и диалектной транскрипции в поэзии - один из важных поэтических показателей. Используя диалектную транскрипцию литературного языка, любое слово «художник» приближает язык поэзии к народному, язык поэзии кажется простым и заурядным, и эта простота, естественные художественные истины кажутся естественными, глубокая поэтическая искренность очаровывает читателя и текст стихотворения легко запечатлевается в памяти читателя. Литературное произношение и диалектная транскрипция меньше наблюдаются в художественном стиле одних художников слова и более интенсивно - у других, что напрямую связано с художественной структурой, лингвистическим составом текста стихотворения, в силу отношения художника ко многим языкам. Активный и творческий подход к стилистическим пластам языка является одним из факторов, демонстрирующих профессионализм словарного художника, и, учитывая факты языка с точки зрения транскрипции литературного произношения, статья доказывает, что привитие реальности художественных качеств, идейно-художественная направленность поэтической интонации на основе правил.

Rəyçi: prof. Hüseynova M. N.

*Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 25 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu
Daxil olduğu tarix 03 mart 2021-ci il*

UOT:81